

УДК 332.142.2

Білоконь І.В., к.е.н., доцент
кафедри регіональної економіки,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ПРОБЛЕМНІ ТЕРИТОРІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Bilokon I.V., PhD Economics, Researcher,
Associate professor Department of regional economics
at Kyiv National Economics University by V. Hetman

PROBLEM TERRITORIES: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THEIR APPEARANCE AND RESEARCH

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто теоретичні аспекти виникнення проблемних територій, обґрунтовується їхня сутність і об'єктивність і методологія їхнього дослідження. Розкрито вплив проблемних територій на регіонально-просторовий розвиток економіки країни.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: асиметрія, проблемні території, депресивні, економічно-відсталі і кризові регіони, методи оцінки.

ANNOTATION. The article considers theoretical aspects of appearance of problem territories, substantiates their essence and objectivity and methods of conducting research into them, shows the influence which problem territories have on the regional and special development of a country's economy.

KEY WORDS: asymmetry, problem territories, depressive economically underdeveloped and crisis regions, methods of evaluation.

Постановка проблеми. Розвиток господарства завжди відбувається як у часі, так і в просторі. При цьому якщо цей розвиток господарства має лише один напрям, то простір завжди характеризується як багатомірністю, так і неоднорідністю. Параметри просторового розвитку носять динамічний характер, що обумовлено як особливостями гео економічного положення території, особливостями природних умов і ресурсів, так і рівнем її соціально-економічного розвитку та тривалістю її освоєння. Сучасний етап еволюції глобального економічного простору характеризується регіональною соціально-економічною диференціацією. Неоднорідність регіонально-просторового розвитку притаманна ко-

жній країні світу та зумовлена нерівномірністю розміщення по території країн підприємств і видів господарської діяльності і є, в першу чергу, наслідком територіального поділу праці, концентрації і спеціалізації виробництва, урбанізації і розселення тощо. Саме ці об'єктивні фактори просторового розвитку зумовлюють наявність у країні регіонів, які характеризуються неоднаковим рівнем соціально-економічного розвитку, гостротою і складністю проблем.

Наявність регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку вимагає глибоких досліджень закономірностей регіонально-просторового розвитку та розробки методології індивідуального підходу до окремих територій і, в першу чергу, проблемних з метою згладжування асиметрії соціально-економічного розвитку територіально-просторових систем. Посилення економічної і просторової диференціації (асиметрії) в умовах ринкових трансформацій в економіці країни може сприяти соціальній напрузі в суспільстві, загрожувати в певній мірі її територіальній цілісності, стримувати динаміку економічного зростання, ускладнювати інтеграцію країни з міжнародними структурами та знижувати ефективність ринкових перетворень.

Враховуючи, що міжрегіональні асиметрії не є постійними і можуть змінюватися під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, державі необхідно не лише створювати умови для зростання і розвитку всього господарства та необхідних структурних зрушень, але й підтримувати певну однорідність розвитку регіонально-просторових систем. Звідси впливає два взаємопов'язаних завдання у забезпеченні регіонально-просторового розвитку економіки країни: зменшення міжрегіональних диспропорцій у рівнях соціально-економічних показників і забезпечення стійкого розвитку кожного регіону.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідженню проблем диференціації регіонального розвитку формування і реалізації державної регіональної економічної політики, комплексного розвитку господарства, впливу проблемних територій на соціально-економічний розвиток регіонально-просторових систем і країни в цілому, необхідності удосконалення функцій інституту державного управління присвячені наукові праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: В.О. Антоненко, С.С. Артоболевського, С.О. Білої, О.Г. Гранберга, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього,

В.В. Кістанова, О.А. Климова, Д.В. Клинового, В.С. Куйбіди, В.Н. Лексіна, А.Г. Мельника, О.В. Ольшанської, М.І. Фащевського, Б.С. Хорєв та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комплексний розвиток господарства країни неможливий без всебічного соціально-економічного розвитку регіонів, як частини її території. Регіонально-просторовий розвиток територій завжди супроводжується наявністю певних проблем. Щодо проблемності розвитку регіонів в умовах стабільного економічного розвитку держави вчені виділяють два основні види регіонів: динамічні (піонерні) і проблемні. *Динамічні (піонерні)* — це регіони з прогресивним станом економіки, високим рівнем життя населення, стабільною політичною і екологічною ситуацією. До піонерних учені відносять також регіони, які швидкими темпами виходять з кризових ситуацій і характеризуються покращенням соціально-економічної ситуації, високими темпами зростання виробництва та доходів населення і бюджету, випереджаючи за цими показниками інші регіони. В умовах економічної кризи до динамічних відносяться регіони, які мають оптимальнішу структуру господарського комплексу та великі можливості забезпечення зайнятості населення. Оптимальність структури господарства регіонів визнається в основному часткою галузей обробної промисловості та сфери послуг, які є рушійною силою науково-технічного і соціального прогресу, основним джерелом попиту на робочу силу.

На відміну від динамічних *проблемними* є регіони, соціально-економічний розвиток яких з певних причин суттєво відстає від середнього у державі рівня.

У кінці ХХ ст. серед проблемних територій більшість вітчизняних і зарубіжних учених почали виділяти три основні їх типи: *депресивні, відсталі і кризові*.

Депресивні регіони характеризуються порівняно високим рівнем економічного потенціалу, значною питомою вагою промисловості і в багатьох випадках, її провідних виробництв у структурі господарства, досить високим рівнем кваліфікації трудового потенціалу. Разом з тим, у результаті низької конкурентоспроможності профілюючих галузей, розриву сировинних зв'язків або переорієнтації стратегічного курсу ці регіони відзначаються глибоким економічним спадом, високим рівнем безробіття (у першу чергу, структурним), низькою інвестиційною активністю, низь-

ким рівнем фінансово-бюджетного забезпечення і реальних доходів населення та ін. [3, с. 181–182].

Деякі вчені-економісти пропонують депресивні території визначати як об'єкти державної підтримки. Депресивними можуть стати території, в яких, на їх думку, за економічних, політичних, соціальних, екологічних та інших підстав перестали діяти умови і стимули розвитку. Ці території не можуть самостійно змінити свою депресивну ситуацію і вимагають спеціальної підтримки зовні, з боку держави [7, с. 94].

До **слаборозвинених** вітчизняні вчені відносять регіони, економічна відсталість яких обумовлена як географічним (рельєф місцевості; кліматичні умови та ін.) так і історичними чинниками (традиційність виробництва, об'єднання територій з різним рівнем економічного розвитку). Ці чинники створюють проблеми, в основному, економічного характеру: призводять до несприятливих передумови для концентрації населення в регіоні, підвищують затратність виробництва, погіршують умови для активізації ділової, інвестиційної, соціальної та інших сфер діяльності. До слаборозвинутих регіонів в Україні вчені відносять Північну Буковину і Закарпаття, які довгий час були відірвані від основної території України; Полісся, що сильно постраждало від аварії Чорнобильській АС, і бідний на природні ресурси і має складні кліматичні умови Північний Крим [5, с. 511].

До **депресивних** більшість вітчизняних учених відносять регіони, економічна відсталість яких зумовлена стагнацією, спричинена структурною кризою, що охопила виробництва, які стали неефективними із-за зміни умов розвитку. Найчастіше це старопромислові регіони з переважно видобувними галузями або традиційними галузями спеціалізації промисловості, які базуються на виробництві засобів виробництва, що відбувається в основному за застарілими технологіями, з високою матеріало- і енергоємністю, низькою рентабельністю і недостатньою екологізацією виробництва. До депресивних регіонів в Україні вітчизняні вчені відносять Поділля, окремі районами Донбасу, Черкаська, Кіровоградська, Сумська області тощо [5, с. 512].

Поглибленіше і розширеніше визначення *слаборозвинених* або *економічно відсталих* регіонів (територій) дають академік О.Г. Гранберг та інші російські вчені. До таких регіонів вони відносять території з надзвичайно малою інтенсивністю і низькими параметрами господарської діяльності, однобокою, недиверсифікованою структурою економіки, різким відставанням від основних регіонів у розвитку виробничої бази, соціальної сфери і ринкової інфраструктури, з високим рівнем безробіття і низьким рівнем життя, найвищою серед інших суб'єктів дотаційністю територіальних бюджетів [3, с. 183].

Російський учений С.С. Артоболевський виділяє три типи проблемних територій: депресивні, відсталі (слаборозвинені) й особливо бідні (найкризовіші) [2, с. 64–72].

Деякі вчені, уникаючи термінів «депресивні» та «відсталі» території, пропонують зосередитися на *«поляризованому розвитку регіонів»*. Цей підхід ґрунтується на фіксації ресурсів в «опорних регіонах» («полюсах», «локомотивах зростання»). Самі території ці автори групують, залежно від функцій, у просторовій організації країни на сировинні зони, зони технологічного трансферту, інноваційного розвитку, світові міста, старопромислові регіони та ін. Сучасність такого підходу не знімає автоматично проблеми, що пов'язані з існуванням депресивних і відсталих територій.

Проблеми «депресивності» і «відсталості» не можуть бути вирішеними заміною термінів. Пошук «локомотивів» зростання економіки країни не виключає необхідності глибокого вивчення проблемних територій і пошуку шляхів їх вирішення у результаті регіонально-просторової організації економіки. Вирішення цих проблем можливе лише при умові проведення виваженої державної регіональної економічної політики.

Відсталі регіони — це ті, економічний потенціал яких у силу об'єктивних причин у кілька разів нижчий, ніж середній у країні, а їх економіка значний період знаходиться в стані тривалого застою і характеризується малодиверсифікаційною структурою промисловості та слаборозвиненою ринковою і виробничою інфраструктурною та соціальною сферою.

З поняттям «депресивний регіон» пов'язані розвинені та стабільні у минулому території, які в результаті кризових явищ характеризуються загальним спадом виробництва. Таким чином, відсталі регіони з'являються, перш за все, у результаті швидшого

розвитку інших регіонів країни, а депресивні — під час загального спаду виробництва.

Разом з тим, як у першому, так і в другому випадку виникають асиметрії. Відмінність лише в тому, що депресія — це наслідок економічної кризи, в результаті якої частина регіонів не змогла адаптуватися до нових умов і стала проблемною. У випадку відсталих або слаборозвинених регіонів виникає асиметрія, що викликана нераціональним розміщенням продуктивних сил і нерівномірністю їх економічного розвитку.

Точність дефініцій депресивності та відсталості необхідна не лише для визначення регіональних проблем, але й для пошуку адекватних шляхів зняття гостроти відповідних асиметрій.

«Розвинені території» або *«локомотиви зростання»* самі по собі є також проявом асиметрії зі своїми проблемами. В групу розвинених (опорних) регіонів учені-регіоналісти включають в основному старопромислові райони, агломерації і центри з високим докризисним рівнем індустріального розвитку, науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва. Це, в основному, високотехнологічні й сировинні регіони країни. Вони характеризуються ними як «генератори» економічного прогресу, полігони для відпрацювання нових господарських механізмів, «вікна» до світового ринку. Більшість науковців вважає, що за допомогою таких «локомотивів» реформи можна витягти весь ланцюжок ринкових перетворень у всій країні та забезпечити її конкурентоспроможність у системі світового господарства [3, с. 179].

Сам термін «розвинені» часто має відносний характер. Мова тут йде про досягнення певною територією стійких показників економічного зростання, які значно вищі за середні в країні. Разом з тим, залежно від міри відхилення, асиметрія, яка є результатом гіпертрофічного розвитку, приховує в собі не менше проблем, ніж інші види асиметрії.

Для прикладу візьмемо Київ, який, як і області, має статус суб'єкту господарювання та управління. У ньому сконцентровано не лише урядові установи, парламент, але й величезна кількість установ науки, культури, гігантський промислововиробничий потенціал, банківський і страховий бізнес, основні фінансові потоки тощо. Тут розміщуються офіси найкрупніших компаній. У результаті цього реальний вклад Києва у ви-

робництво валового внутрішнього продукту (ВВП) країни виглядає значно перевищеним за рахунок особливостей формування звітних даних.

За офіційною статистикою, валовий регіональний продукт (ВРП) на одного жителя міста Києва більше ніж у три рази вищий, чим у середньому в Україні, у два рази вищий, ніж у Донецькій і Дніпропетровській областях і майже в сім разів, ніж у Тернопільській області. Такий стан значною мірою обумовлюється тим, що більшість товарних потоків офіційно оформлюється через Київ, а реально вони виробляються далеко за його межами. У Києві осідає значна частина корпоративних податків компаній всеукраїнського характеру.

Якщо вилучити із показника ВРП на одного жителя «звітний приріст» валового регіонального продукту, то справжня ефективність Києва у виробничому сенсі може бути близькою до середніх параметрів в Україні, а в деяких сферах — можливо й нижчою.

Слід зважати і на наявність інших, дуже гострих проблем міста, пов'язаних з перенаселенням, що породжує проблеми житла, житлово-комунального господарства, транспорту, сфери обслуговування, охорони здоров'я, освіти, охорони правопорядку та значні екологічні проблеми.

Виходячи з того, що «регіони-локомотиви», тобто найрозвиненіші і найблагополучніші регіони мають власні фінансово-економічні джерела розвитку, особливу увагу слід приділити регіонам-аутсайдерам, у яких власні можливості в сучасних ринкових умовах не дозволяють подолати наявне відставання в економічному розвитку. Саме такі регіони прийнято називати проблемними.

Методи оцінки проблемних ситуацій. Сучасні наукові дослідження проблемних територій характеризуються багатоманітністю кількісними і якісними оцінками рівня і гостроти соціально-економічної ситуації в них. Методи дослідження будь-якої проблеми не можуть обмежуватися набором певних характеристик, тобто кількома ключовими показниками, ухиляючись від складних, багатомірних оцінювальних систем. Тим більше, під час аналізу процесів територіально-просторового розвитку не слід обмежуватися лише кількома ключовими показниками.

Важливим завданням регіональної політики країни є вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Основними індикаторами досягнення вирівнювання економічного розвитку пропонуються виробництво валового регіонального продукту на душу населення, середній грошовий дохід, вартість споживчого кошика та ін.

Для оцінки асиметрій регіонального розвитку найчастіше використовують такий інтегральний (результативний) показник, як виробництво регіонального валового продукту на душу населення. Але при цьому слід враховувати, що цей інтегральний показник не повною мірою відображає розвиток регіону. Перш за все він дуже залежить від наявної системи цін. Як приклад, сучасний стан із світовою ціною на нафту, яка протягом кількох років змінювалася на 40 і більше відсотків. Для нафтовидобувних регіонів така ситуація веде до помітних змін у показниках валового регіонального продукту на душу населення. Особливо рельєфно це проявляється у тих регіонах, де нафтовидобувна галузь є основною галуззю спеціалізації їх господарських комплексів. Крім того, інтегральні показники здатні вирівнювати, усереднювати самі різноманітні диспропорції, які часто призводять до помилкового оцінювання ситуацій в регіонах. Тому для дослідження проблемних територій необхідно разом з інтегральними показниками широко використовувати систему додаткових якісних характеристик. Серед таких характеристик — показники розвитку основних галузей матеріального виробництва (середньодушові показники розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва тощо), інфраструктурна забезпеченість території (розвиток транспорту, зв'язку тощо), рівень розвитку невиробничої сфери (якість комунікацій, введення житла, обсяг платних послуг у розрахунку на одного жителя, забезпеченість населення медичними послугами тощо), роздрібний товарообіг, доходи громадян, рівень безробіття в регіоні, екологічний стан (рівень забруднення водних, земельних ресурсів, повітряного басейну) тощо.

Оцінку проблемності регіонів можна дати й за їх конкурентоспроможністю, оскільки серед конкурентоспроможних регіонів, як правило, немає депресивних і відсталих.

Висновки. Найчастіше до проблемних (депресивних і відсталих) територій (регіонів) науковцями і практиками відносяться регіони, які мають найгірші показники економічного і соціального розвитку.

Виходячи із положення про безперервність розвитку як такого і об'єктивного характеру виникнення різноманітних асиметрій, які лежать в основі виникнення проблемних територій, доцільним було б зробити оцінку проблемних територій на основі індивідуального підходу. Такого роду підхід має забезпечувати принцип співставлення даних, а також обов'язкове вивчення впливу конкретних проблемних територій не лише на інші частини території, але і на функціонування великих регіональних систем. Це має особливе значення при обґрунтуванні шляхів і напрямів підтримки депресивних, відсталих, кризових та інших проблемних територій.

Методи системного аналізу дають можливість ранжування ступеня проблемності територій у межах глобального економічного простору, визначення послідовності й масштабу заходів, спрямованих на розвиток проблемних територій.

Проблемні території впливають як на демографічні, так і соціально-економічні показники функціонування великих регіонально-просторових систем (економічних районів, групи регіонів, країни, групи країн). Серед демографічних показників аналізується вплив проблемних територій на такі важливі інтегральні показники, як загальний коефіцієнт смертності, коефіцієнт дитячої смертності, коефіцієнт народжуваності, а також зміни сальдо міждержавної і міжрегіональної міграції населення.

З економічної і соціальної точки зору депресивні території впливають на обсяг валового регіонального продукту великих регіонально-просторових систем, на ВРП у розрахунку на одного жителя, середньорічні темпи ВРП, дохід населення у середньому на одного жителя, прожитковий мінімум, співвідношення доходу з величиною прожиткового мінімуму, на більшість важливих показників соціального розвитку крупних регіонально-просторових систем.

Таким чином, реабілітація проблемних територій разом зі стимулюванням розвитку «регіонів-локомотивів» і зменшенням ступеня проблемності депресивних територій позитивно сприятиме регіонально-просторовому розвитку економіки країни.

Література

1. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» / Відомості Верховної Ради. — 2005. — 51. — С. 548.
2. Артоболевский С.С. Государство и кризисные территории в Российской Федерации. — М., 2000.
3. Гранберг А.Г., Кистанов В.В. и др. Государственно-территориальное устройство России. — М.: Дека, 2003.
4. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. — М.: ГУ-ВШЭ, 2000.
5. Данилишин Б.М., Клиновий Д.В., Пена Т.В. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. Навчальний посібник / За наук. ред. Б.М. Данилишина. — Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007.
6. Климов А.А. Пространственное развитие и проблемные территории. Социально-экономические аспекты. — М.: Кам-Книга, 2006.
7. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. — М.: УРСС, 1997.
8. Хорев Б.С. Территориальная организация общества. — М.: Мысль, 1981.

Literatura

1. The law of Ukraine «About stymuliuvannia development of maize» // Domest Verkhovna Sake. — 2005. — 51. — Article. 548.
2. Artobolevsky S. The State and crisis in the territory of the Russian Federation. — M., 2000.
3. Granberg A.G., Kistanov V.V. State-territorial structure of Russia. — M.: Deko, 2003.
4. Granberg A.G. Fundamentals of the regional economy. — M.: higher school of Economics, 2000.
5. Danylyshyn B.M., Clinovia D.V., Pepa T.V. Evolution produktivnyh forces a regional economy. Navalny p. / For the Sciences. edit BM Danylyshyn. — NIN: publishing house «Aspect-Palsgraf», 2007.
6. Klimov A.A. Spatial development and problem areas. Socio-economic aspects. — M.: Kam-Book, 2006.
7. Leksin V.N., Shvetsov A.N. The state and the regions. Theory and practice of state regulation of territorial development. — M.: URSS, 1997.
8. Horev B.S. Territorial organization of society. — M.: Thought, 1981.

Статтю подано до редакції 23.07.14 р.